

FÂRÂBÎ'NİN SİMYANIN LÜZÛMU HAKKINDAKİ RİSÂLESİ

Dr. AYDIN SAYILI

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İlim Tarihi Doçenti,
Türk Tarih Kurumu Üyesi

ÖNSÖZ

Fârâbî'nin bu küçük risâlesi İbn ebî Uşaybi'a¹ tarafından zikr edilmektedir. Fakat milâdî XIII. asırdan önceki kaynaklarda bu risâleye ait bir kayda rastlanmıyor. Elimizde bu risâlenin iki el yazması nüshası mevcut bulunuyor. Bunlar Berlin ve Leiden nüshalarıdır². Ayrıca, bu risâlenin bir kısmı da Hacı Khalîfe tarafından iktibas olunmuş ve bu suretle zamanımıza intikal etmiştir³. Hacı Khalîfe, bu metni, XII. asırda yaşamış olan İspanyol müslüman filozoflarından İbn Bâce'nin bir metninden almış olduğunu söylüyor.

Aşağıda sunulan matbu arapça metnin altındaki notlarda, metnin tesbiti için kullanılmış olan bu iki yazma ile matbu Hacı Khalîfe metinlerine şu rumuzlarla işaret olunmuştur :

B : Berlin nüshası

L : Leiden „

HK : Hacı Khalîfe, *Keşf el zunûn*, Londra basımı

HKI : Hacı Khalîfe, *Keşf el zunûn*, İstanbul basımı.

Bu risâle E. Wiedemann tarafından almancaya tercüme edilmişti.⁴ Fakat Wiedemann arapça metni neşretmediği gibi, bu metin şimdiye kadar yayımlanmadan kalmıştır. Risâlenin Berlin nüshası, bir risâleler mecmuasında 536 nci ve 537 nci varaklarda bir buçuk sayfalık bir yer işgal ediyor. Tâlike kaçan bir tarzda ve işlek bir yazı ile yazılmıştır. Müstensih, yazmada muhtelif tashihler yapmıştır.

¹ İbn ebî Uşaybi'a, *Uyûn el enbâ fî şabâkât el eşîbbâ*, Bulak 1299, cilt 2, sa. 139.

² Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literature*, cilt 1, 1943, sa. 234 ; Berlin nüshası, 4178, Leiden nüshası 1507 numarada kayıtlıdır. Bu numaralar Brockelmann'dan alınmış, ayrıca kataloglara baş vurulmamıştır.

³ Hacı Khalîfa, *Keşf el zunûn*, Londra 1842, cilt 5, sa. 272-73, İstanbul 1943, cilt 2, sa. 1527-28.

⁴ Eilhard Wiedemann, "Zur Alchemie bei den Arabern", *Journal für praktische Chemie*, N. F., cilt 76, 1907, sa. 115-122.

Leiden nüshası da tâlike yakınlık gösteren daha düzgün bir yazı ile kaleme alınmış, yalnız bir yerde bir ilâve yapılmak suretiyle tashih edilmiştir. İki sayfayı tamamen, üçüncü bir sayfayı da kısmen doldurmaktadır.

Her iki yazma da nisbeten iyi muhafaza edilmiş durumda olmakla beraber, hususiyle Berlin nüshası oldukça fena bir yazı ile yazılmıştır. Bundan başka, bu nüsha, içlerinde bâzıları basit imlâ hataları olmak üzere, bir takım yanlışları da ihtiva etmektedir. Bununla beraber, Berlin nüshası, risâlenin bir kısmını teşkil eden Hacı Khalîfe metni de dahil olmak üzere, elimizdeki üç nüshanın en mufassalıdır. Muhtelif hataların mevcudiyetine rağmen, mânâyı elverişli bir şekil tamamlayan ve diğer nüshalarda mevcut bulunmayan ibârelere umumiyetle bu nüshada rastlanmaktadır. Bu sebeple, zahirî olarak daha yanlışsız gibi görünen Leiden yazmasının, noksanları dolayısıyla hakikatte daha hatalı olduğu görülmektedir.

Her iki nüshada müşterek olan bâzı hatalarla da karşılaşılmaktadır. Her halde, muhtelif istinsahlar neticesi olarak, her iki yazmaya da muhtelif yanlışlar girmiş, ve yine bunun bir neticesi olarak, aşağıdaki matbu metindeki notların çokluğunun sarîh olarak gösterdiği üzere, iki yazmanın ve Hacı Khalîfe'nin metinleri arasında teferruat bakımından çeşitli farklar zuhur etmiştir. Umumiyetle her üç metin de birbirini tamamlamakla beraber aşağıda neşrolunan metinde daha ziyade Berlin yazması esas nüsha vazifesini görmüştür.

Simyanın, yani âdi madenlerden kimya teamülleri yardımıyla altın ve gümüş (ve bunların yanında filozof taşı ve insanlığa ebedî hayat sağlıyan iksir) elde edilmesi ilim ve sanatının, tamamen yalancı bir ilim olduğunu ve asılsız ve boş bir iddiadan ibaret bulunduğunu muhtelif islâm bilginleri sarîh olarak görmüş ve kuvvetle tebârüz ettirmişlerdir. Bunlar arasında İbn Sinâ ile Bîrûnî'yi ve İbn Khaldûn'u ön plânda olmak üzere zikredebiliriz. Böyle bir iddiayı ileri sürenler arasında Fârâbî'den önce yaşamış olanlar da vardı. Meselâ Kindî bunlardan biri ve belki en meşhuru idi. Fakat elimizdeki risâleye nazaran, Fârâbî bu hususta yanılmış, simyanın doğruluğunu ileri sürmüştür.

Fârâbî'nin bu husustaki iddiasını iki kısımda mütalea etmek icabeder. Bunlardan biri, tamamen nazarî mülâhazalara dayanılarak simyanın mümkün olduğunun ileri sürülmesi, diğeri de simyagerlerin başarı gösterdiklerinin bir vâkıa olduğu iddiasıdır.

Simyanın nazarî olarak mümkün olduğuna inanmak ortaçağlar için tamamen makul ve tabîî sayılmalıdır. Çünkü, kısmen ve sırf nazarî mahiyette de olsa, simya Aristo fiziği ile desteklenebiliyordu. Gerçekten, ortaçağlarda, madenler basit cisimler olarak tanınmıyor, başka maddelerden, ve temelde dört unsurdan (bâzı nazariyelere göre cıva ile kükürt faal unsurlar olarak kabul ediliyordu) mürekkep farzolunuyordu.

Ayrıca, Aristo'ya atfolunan fakat hakikatte ona ait olmayan bir eser de, yani Aristo'nun *Meteoroloji* adlı eserinin sonuna ilâve edilen ve taşlarla metallerden bahseden bir kitap da, simyayı teyit edici bir mahiyet taşımakta idi. Fârâbî'nin simyayı desteklemek suretiyle düşmüş olduğu hatada, bu eserin, yahut da, buna mümâsil olarak Aristo'ya atfolunan başka bir eserin rolü olduğu görülüyor. Her halde Fârâbî'nin bu kararında Psödo-Aristoteles'in önemli bir role sahip olduğu aşikârdır.

Husûî olarak madenlerin ve umumiyetle cisimlerin birbirlerine istihalesi imkânı ve bu imkânın kuvveden fiile getirilmesindeki kolaylık derecesi bahsinde, Aristo'ya atfedilen eserlerden iktibasla, bu risâlede vazolunan esasa göre, madenlerin, ve umumiyetle madenler gibi nevi bakımından farklı olmıyan cisimlerin birbirlerine istihalesi mümkündür. Ayrıca, aynı neviden olan cisimler arasında, ârizî arazlarla birbirlerinden ayrılanların birbirlerine istihalesinin, zâtî arazlarla ayrılanlarınkinden daha kolay olduğu fikri de, bu risâlede, yine Aristo'ya atfen, simyanın nazarî olarak temeline konuyor. Aynı fikirlere, daha sonra yazılan simya eserlerinde de rastlandığını görüyoruz.

Fârâbî'nin simyayı nazarî olarak mümkün sayması tabîî karşılanabilmekle beraber, meselâ İbn Sînâ ile Bîrûnî gibi, onun da simyacıların iddialarını kuvveden fiile getiremediklerine vâkıf olması beklenebilirdi. Bununla beraber, Fârâbî'nin bu husustaki hatası, onun simyacıların amelî çalışmaları ile ilgilenmemiş olduğunu ve iddiasının bu kısmını meseleyi tahkik etmeksizin ileri sürdüğünü kat'î olarak göstermez. Bu hususta dikkatli müşahedeler yapmış olmasına rağmen, simyacılar tarafından aldatılmış olabilir.

Yani Fârâbî bu hususta mazur görülebilir. Halbuki, meselâ onun kısmen çağdaşı olan Râzî de simyanın doğruluğunu iddia ediyordu. Fakat kimya Râzî'nin mesleki idi. O, İslâmiyetin yetiş-

tirdiği en büyük kimyacıardan biri idi. Bu sebeple, onun bu iddiası, Fârâbî'ninkine nazaran büsbütün farklı bir mâhiyet arzeder.

Bu risâlenin XIII. asırdan önceki kaynaklarda zikredilmemiş olması, Fârâbî'yi yanlış bir iddianın destekleyicisi olarak göstermesi, ve simya gibi meşhur kimselere sonradan atfedilmiş eserlerin çok olduğu bir konuya ait bulunması, eserin gerçekten Fârâbî'ye ait olup olmadığı hakkında bir şüphe doğmasına sebep olabilir. Buna mukabil, risâledeki müteaddit kelime ve istihlaların Fârâbî'nin diğer eserlerinde ve meselâ *Mebâdi'ârâ ehl el medine el fâdıla*'da ve mantığa ait yazılarında sık sık rastlanan kelime ve istihlalar olduğu müşahede edilmektedir. Bunlar arasında *nuzû'*, *muhakât*, *ıghtibât*, *taşdıķ* ve *taşavvur* gibi birkaç misâli burada zikredebiliriz. Bundan başka, bu risâlede, muayyen bilgilerin, ehillerinden başkasına ifşa edilmediği ve tabii ilimlere hakikî vukuf için ilkin mantık ve felsefe öğrenmek lüzûmu gibi Fârâbî'nin diğer eserlerinde de rastlanan fikirlerle karşılaşırız.

Risâlenin Leiden nüshasının bir fotokopisini, Leiden'deki Rijks-universiteit Kütüphanesi baş kütüphanecisi Dr. A. Kessen Tarih Kurumuna göndermek lutfunda bulunmuştur. Berlin nüshasının fotoğrafı da, Mainz'daki Akademie der Wissenschaften und der Literatur Genel Sekreteri Profesör Dr. Helmuth Scheel'in ve Türkiye Cumhuriyeti Frankfurt-am-Main baş konsolosu B. Orhan Tahsin Günden'in lutufkâr alâkaları sayesinde elde edilebilmiştir. Bütün bu hususlarda, her zaman olduğu gibi, değerli yardım ve delâletlerini esirgemiyen Türk Tarih Kurumu Başsekreteri Bay Uluğ İğdemir'e bu vesile ile teşekkürlerimi sunmakla büyük bir zevk duymaktayım. E. Wiedemann'ın *Journal für praktische Chemie*'deki makalesinin fotoğrafını da Amerikan Haberler Bürosunun ve Mr. Donald Webster'in nâzikâne delâletleri sayesinde temin etmek mümkün olmuştur. Bu değerli yardımlarından dolayı kendilerine çok müteşekirim.